

TIMO HERRANEN

Metropolin tuskallinen kasvu – ympäristö ja yhteisö eurooppalaisessa suurkaupungissa 1800–1914

Valt. tri Timo Herranen tarkastelee Euroopan suurkaupunkien kasvun vaikutusta ympäristöön ja yhteisöön 1800-luvulla.

■ Kaupungistuminen oli 1900-luvun jälkipuoliskolla ennen kokemattoman nopeaa monissa latinalaisen Amerikan, Afrikan ja Aasian maissa. Väestönkasvun ja muuttoliikkeen myötä yksittäisten kaupunkikeskittymien väkiluku nousi jopa kymmeneen miljooniin. Kaupungistumisen nopeuden ja mittasuhteiden seurauksena urbanisoinnin säätelystä on tullut kaupunkien hallintojärjestelmille lähes mahdoton tehtävä. Vaikka kolmannen maailman kaupungistuminen on mittakaavansa ja ongelmiansa suhteen omaa luokkaansa, se ei ole ainutkertainen ilmiö. Nopea kaupungistumisjakso koettiin myös läntisissä teollisuusmaissa 1800-luvulla. Jo tuolloin kaupunkien päättävät eliitit joutuivat ratkaisemaan ongelmia, joilla nykyisin on vastineensa kehitysmaiden kaupungeissa.¹

Samalla tavoin kuin nykyisin kolmannessa maailmassa urbanisoinnin ongelmat liittyivät läntisten teollisuusmaiden kasvavissa metropoleissa kaupunkien fyysisen tilan kehittämiseen. Tavoitteena oli kaupungin toimivuuden ja elinkelpoisuuden säilyttäminen. Tämä fyysinen säätely kietoutui monin tavoin yhteisön sosiaaliseen säätelyyn, eri yhteiskuntaryhmien keskinäisten suhteiden järjestämiseen. Sosiaalisella säätelyllä pyrittiin ryhmien välisen sopusoinnun aikaansaamiseen ja välttämään yhteiskuntaa pirstovat konfliktit.

Länsimaiden 1800-luvun ja 1900-luvun alun kaupungistumishistoria tarjoaa kolmannen maailman urbanisoinnista ajatellen hyödyllisiä esimerkkejä niin onnistuneista kuin epäonnistuneistakin yrityksistä säädellä kasvua. Onnistumisesta oli kyse esimerkiksi silloin, kun väkiluvun kasvun myötä yhä epäterveellisemmäksi muuttuneen kaupunkiympäristön epäkohtia saatiin poistetuksi teknisten innovaatioiden tai rakentamisen kontrollin avulla. Sosiaaliryhmien välistä jännitystä voitiin puolestaan lievittää vähäosaisten elinoloja parantavilla uudistuksilla ja lisäämällä alempien sosiaaliryhmien vaikutusvaltaa päätöksenteossa. Kasvun säätelyn epäonnistuminen taas saattoi johtaa sairastavuuden ja kuolleisuuden lisääntymiseen tai hallintokoneiston ja melakoivien massojen välisiin yhteenottoihin.

Urbanisoinnin ongelmat

Kaupunkien väkiluvun kasvulla mitattuna läntisten teollisuusmaiden urbanisoinnin oli erityisen nopeaa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa. Kaupunkihistorian tutkijat pitävätkin mainittua jaksoa urbanisoinnin uutena ja aikaisemmasta kehityksestä poikkeavana vaiheena. Vuonna 1900 maailman kymmenestä yli miljoonan asukkaana kaupunkista viisi sijaitsi Euroopassa (Lontoo, Pariisi, Berliini, Wien, Pietari) ja kolme Yhdysvalloissa (New York, Chicago, Philadelphia). Englanti oli aluksi pisimmälle urbanisoitunut, mutta 1800-luvun lopulla Saksa kaupungistui nopeimmin Euroopassa. Saksan myöhään käynnistynyt, mutta nopeasti edennyt urbanisoinnin tuotti näkyviä ongelmia, joihin puuttumisen voi-

1. *Asa Briggsin* mukaan kaupunkien 1800-luvun alkupuoliskolla käynnistynyt nopea kasvu sai hallintovirkamiehet ja poliitikot hätäntymään kaikkialla Euroopassa. Pelättiin suuria ihmismassoja, jotka eivät sopeutuisi perinteiseen sosiaaliseen järjestykseen. Ks. *Briggs Asa, Social Structure and Politics in Birmingham and Lyons, 1825–1844*. Teoksessa: *The Collected Works of Asa Briggs. Vol. 1: Words, Numbers, Places, People* (Whitstable 1985), s. 214. Ks. myös *Evans Richard J., Death in Hamburg – Society and Politics in Cholera Years 1830–1910* (Oxford 1987), s. 107–108 ongelmista, joita Hampurin kaupungin hallinto joutui 1800-luvun lopulla kohtaamaan kaupungin väkiluvun nopeasti kasvaessa.

makas julkinen valta koki haasteeksi itselleen.²

Kasvun aikaansaamat ongelmat muodostuivat moninaisiksi ulottuen rappioituvasta ja epäterveellisestä ympäristöstä epäsosiaaliseen käyttäytymiseen. Fyysisen ympäristön taantuminen johtui suurelta osin siitä, että kaupunkien väkiluvun kasvu ei vastavassa määrin laajentanut asuttua aluetta, sen sijaan kaupunkiväestö ahtautui yhä tiheämpään. Tungostumisen takia liikkuminen kaupungissa vaikeutui. Samalla kaupunkiympäristö muuttui entistä epäterveellisemmäksi mm. vesi- ja jätehuollon kurjistuessa. Käyttöveden saastumisen ohella ilman pilaantumisen tuli vakava ongelma. Kaupunkien ilmaa saastuttivat kaasulaitokset, kivihiilen poltto teollisuudessa ja asuinkiinteistöissä, jätteiden poltto, höyryveturien savu sekä 1800-luvun lopulta alkaen myös kemianteollisuus. Lisäksi kulkutaudit sekä muut sairaudet aiheuttivat kaupungeissa maaseutuun verrattuna jopa kaksinkertaiset kuolleisuusluvut. Jo 1700-luvun lopulla eräs kuolleisuutta tarkastellut saksalainen lääkäri oli nimittänyt kaupunkeja ”ihmiskunnan avoimiksi haudoiksi”. Esimerkiksi Berliinissä yleinen kuolleisuusluku nousi 1830-1860-luvulla korkeimmillaan 35–40 promilleen.³

Suurkaupunkien ympäristöongelmat olivat 1900-luvun alussa suurelta osin samat kuin sata vuotta aikaisemmin. Vaikeimman kysymyksen muodosti edelleen työväestön asuminen ahtaissa, epäterveellisissä ja kallivuokraisissa asunnoissa. Ahtaan asumisen ohella ilman pilaantuminen oli pysyvä ongelma. Varsinkin työläisalueilta puuttuivat puistot ja pelikentät, joissa puhtaasta ilmasta nauttiminen olisi ollut mahdollista. Lisäksi kaupunkikuvan yksitoikkoisuus ja ankeus olivat silmiinpistäviä niin työläiskaupunginosissa kuin keskiluokan asuinalueillakin. Työläisalueiden yksitoikkoisuutta lisäsi kulttuurilaitosten puuttuminen.⁴

Aikalaisten keskuudessa herättivät erityistä huolta kaupungeissa laajalle levinneet epäsosiaalisen käyttäytymisen muodot, juoppous, prostituutio, rikollisuus sekä köyhälistön mellakointi. Viimeksi mainituissa ei ollut kyse järjestäytyneistä työväenliikkeen mielenosoituksista vaan työläiskaupungin-

osissa köyhälistön yhteisöllisyydestä voimansa saavasta sosiaalisesta protestista esimerkiksi vuokrien tai elintarvikkeiden hinnannousuja vastaan. Mielenilmaukset laajenivat usein väkivaltaisiksi mellakoiksi sekä ryöstelyiksi ja poliisin ohella armeija kutsuttiin niitä tukahduttamaan. Porvariston pääosa katsoi levottomuuksien ja muiden sosiaalisten ongelmien johtuvan pohjimmiltaan köyhälistön moraalittomuudesta. Valistuneimmat etsivät kuitenkin muita syitä. Esimerkiksi kaupunkien hygieniareformin Englannissa 1840-luvulla liikkeelle pannut Edwin Chadwick totesi elinolojen puutteiden lisäävän köyhälistön kumouksellisuutta.⁵

2. *Marjatta Hietala*, Services and Urbanization at the Turn of the Century – The Diffusion of Innovations (Helsinki 1987), s. 28–31. *Hietala* viittaa mm. *Bernhard Schäferin* artikkeliin ”Phasen der Stadtbildung und Verstärkung” (1977). *Schäferin* mukaan teollistumiseen liittynyt kaupungistuminen oli yleisen urbanisointumiskehityksen neljäs vaihe (*Hietala* 1987, s. 28, alaviite 17). Suurkaupunkien väkiluku v. 1900 ks. *Sam B. JR. Warner*, Population Movements and Urbanization. Technology in Western Civilization. Vol 1. The Emergence of Modern Industrial Society Earliest Times to 1900. Ed. Kranzberg Melvin, Pursell Carroll W. JR (Oxford 1967), s. 540–541. Saksan kaupungistumisen nopeuden ja julkisen vallan aktiivisen toiminnan yhteyden on todennut mm. *Brian Ladd*. Ks. Urban Planning and Civic Order in Germany 1860–1914 (Cambridge & London 1990), s. 1. *Anthony Sutcliffe*n mukaan Saksan nopea teollistuminen aiheutti repivän (disruptive) kaupungistumisen. Ks. Towards the Planned City – Germany, Britain, the United States and France 1780–1914 (Oxford 1981), s. 4.

3. *Evans* 1987, s. 532; *Sutcliffe* 1981, s. 4; *Fishman Robert*, Bourgeois Utopias – The Rise and Fall of Suburbia (New York 1987), s. 11; *Münch Peter*, Stadthygiene im 19. Und 20. Jahrhundert – Die Wasserversorgung, Abwasser- und Abfallbeseitigung unter besonderer Berücksichtigung Münchens (Göttingen 1993), s. 27; *Rickhard Rodger*, Political Economy, Ideology and the Persistence of Working Class Housing Problems in Britain 1860–1914. (International Review of Social History part II 1987), s. 114; *Clemens Zimmermann*, Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik – Die Reformbewegung in Deutschland 1845–1914 (Göttingen 1991), s. 79, 81.

4. *Sutcliffe* 1981, s. 63; *Zimmermann* 1991, s. 80; *Donald Read*, England 1868–1914 – The Age of Urban Democracy (Bungay 1979), s. 52.

5. *Carl Chinn*, Poverty amidst Prosperity – The Urban Poor in England 1884–1914 (Glasgow 1995), s. 20; *Michael John*, Strassenkrawalle und Exesse – Formen des sozialen Protests der Unterschichten in Wien 1880 bis 1919. Teoksessa: Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikt (1867–1918). Julk. Gerhard Melinz, Su-

Yhteisön kehityksestä huolestuneet kiinnittivät huomiota myös kaupungin sosiaaliseen eriytymiseen. Eriytyminen ilmeni sosiaaliryhmien vähäisenä kanssakäymisenä myös sosiaalisesti heterogeenisilla asuinalueilla. Sosiaalinen eriytyminen tuli 1800-luvun lopulla yhä selvemmäksi, kun porvaristo ja keskiluokka alkoivat siirtyä suurkaupungin uhista omiin esikaupunkeihinsa. Eriytymistä pidettiin uhkana kaupunkien poliittiselle tasapainolle, sillä sen pelättiin ruokkivan luokkien välisiä konflikteja ja lisäävän väestön alimpien kerrosten yhteiskuntarauhaa horjuttavaa toimintaa.⁶

Eurooppalainen porvaristo katsoi myös 1800-luvun jälkipuoliskolla voimistuneen vallankumouksellisen työväenliikkeen muodostumissyiksi köyhälistön moraalittomuuden sekä kaupunkiyhteisön hajoamisen. Varsinkin mannermaalla aikaisemmat yhteiskunnalliset mullistukset ja levottomuudet pitivät yllä vallankumouksen pelkoa. Levottomuuksien kehdoiksi koettiin pääkaupungit, joissa kaupunkikasvun ongelmat olivat vaikeimmillaan.⁷

Niin Lontoossa, Pariisissa, Berliinissä kuin Wienissäkin kasvua säätelevät toimenpiteet olivat hallinnollisten ongelmien vuoksi viivästyneet. Esimerkiksi slummiutuminen oli pääkaupungeissa suurempi ongelma kuin maaseutukaupungeissa. Valtiovalta pelkäsi pääkaupunkien olosuhteiden johtavan levottomuuksiin ja paikallishallinnon siirtymiseen kapinoivien ryhmien käsiin. Erityisesti Saksassa pidettiin pääkaupungin epäkohdan aikaansaamaa sosialistien kannatuksen kasvua uhkana koko valtakunnalle. Jos Berliini joutuisi kumouksellisten käsiin, näiden mahdollisuudet levittää aatettaan muualle maahan paranisivat ratkaisevasti. Massojen radikalismi uhkasi pääkaupungista ja muista suurkaupungeista käsin Saksan kansan yhtenäisyyttä.⁸

Moraalittomuus vai ympäristö ongelmien syynä

Köyhälistön kurjuuden syitä oli perinteisesti etsitty epäsäännöllisestä elämäntavasta ja moraalittomuudesta; näiden taas arveltiin altistavan köyhät vastaanottavaisiksi myös sosialismin opille. Porvariston mielestä so-

sialismi, päinvastoin kuin porvariston omaksumat kurinalaisuus ja ahkera työnteke, houkutteli tarjoamalla helppoa tietä pois kurjuudesta. Porvaristo katsoi myös, ettei köyhyys katoaisi ennen kuin köyhälistö itse parantaisi tapansa. 1800-luvun kuluessa reformeja vaatineet älymystön jäsenet löysivät kuitenkin köyhyyden syyt moraalittomuuden asemasta yhä useammin alimpia sosiaaliryhmiä ympäröivästä kurjuudesta, joka tiivistyi kaupunkien asunto-ongelmissa.⁹

Kaupungistumisen silmiinpistävät epäkohdat herättivät yhteiskunnan eliitin keskuudessa kahdenlaisia reaktioita. Konservatiiviset romantikot vaativat olosuhteiden kauhistelun ohessa paluuta esiteollisen ajan patriarkaalisiin yhteisöihin. Pienemmän, mutta ajan mittaan merkittävämmän ryhmän muodostivat reformistit, jotka erittelivät yhteiskunnan sosiaalisia ongelmia ja pohtivat keinoja niiden poistamiseksi. Reformistien muotoileman yhteiskunnan ns. sosiaalisen kysymyksen ratkaisu keskittyi köyhälistön elinolosuhteiden parantamiseen, jotta erilaiset urbaanit uhat (kulkutaudit, rikollisuus, kumouksellinen toiminta) poistuisivat. Esi-

san Zimmermann (Wien 1996), s. 239; *Ingmar Johansson*, *Stor-Stockhoms Bebyggelsehistoria – Markpolitik, planering och byggande under sju sekler* (Värnamo 1987), s. 263; *Andrew Lees*, *Cities Perceived – Urban Society in European and American Thought 1820–1940* (New York 1985), s. 168–169; *John von Simson*, *Water Supply and Sewerage in Berlin, London and Paris: Developments in the 19th Century*. Teoksessa: *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert – Historische und geographische Aspekte*. Julk. *Hans Jürgen Teuteberg* (Köln & Wien 1983), s. 432;

6. *Fishman* 1987, s. 4; *Sutcliffe* 1981, s. 3.

7. *Lees* 1985, s. 170.

8. *Lees* 1985, s. 172; Pääkaupunkien jälkeensäneisyysdestä kaupunkikehityksen säätelyssä ks. *Sutcliffe* 1981, s. 43 sekä *Anthony Sutcliffe*, *Environmental Control and Planning in European Capitals 1850–1914*: London, Paris and Berlin. Teoksessa: *Growth and Transformation of the Modern City – The Stockholm Conference* (Stockholm 1979), s. 71, 74. *Sutcliffen* mukaan Berliini oli ennen ensimmäistä maailmansotaa kaupunkiympäristön säätelyssä Saksan kaupungeista viimeisten joukossa. Esimerkiksi rakennusmääräyksiä oli annettu vain muutamaa kaupungin osa-alueita varten. (1981, s. 43.) Wienin asunto-ongelman vakavuudesta ks. *Peter Hall*, *Cities in Civilization – Culture, Innovation and Urban Order* (London 1988), s. 177.

9. *Evans* 1987, s. 104, 524–525; *Sutcliffe* 1981, s. 56; *James H. Trebke*, *Urban Poverty in Britain 1830–1914* (Cambridge 1979), s. 172.

merkiksi Englannissa muodostunut Public Health -koulukunta katsoi kaupunkien puhtaanapidon tehostamiseen ja väestön terveydentilan parantamiseen tähtäävän ohjelman kokonaisvaltaiseksi ratkaisuksi sosiaalisen kysymyksen kaikkiin osa-alueisiin.¹⁰

Pitkälle 1800-luvun jälkipuoliskolle saaka porvariston/keskiluokan suurin ryhmä lienee kuitenkin ollut täysin välinpitämätön köyhälistön elinoloja kohtaan. Liberalismin oli perinteisesti korostanut yksilön omaa vastuuta kohtalostaan. Viktoriaanisen ajan Englannissa köyhyyden katsottiin yleisesti johtuvan luonteenheikkoudesta, tarmokkuuden, vastuuntunnon, kaukokatseisuuden sekä säästäväisyyden puutteesta. Kun köyhälistö kuitenkin ajan myötä muuttui työväestöksi, joka lisäksi ilmaisi itseään poliittisen liikkeen muodossa, reformien tarve koettiin yhä laajemmin. Reformististen näkemysten vastapainona olivat silti pitkään säilyneet fatalistiset käsitykset köyhälistön kurjuuden pysyvyydestä ja johtumisesta tästä ryhmästä itsestään. Toisaalta katsottiin myös, että yhteiskunnan alimpien ryhmien asema paransi markkinatalouden edistymisen myötä itsestään.¹¹

Koleraepidemat reformien vauhdittajina

Porvarillisen reformipolitiikan heräämisen saivat jo ennen työväenliikkeen voimistumista aikaan Eurooppaan 1800-luvun kuluessa useaan otteeseen levinneet koleraepidemat.¹² Kolerakuolleisuus oli suurimmillaan kaupungeissa, ja taudin tuhot olivat suoraan verrannollisia olosuhteiden kurjuuteen. Koska yhteiskunta oli ehtinyt sopeutua muihin 1800-luvun sairauksiin, ne eivät yllättäen iskevän koleraan lailla herättäneet kaupunkihygienian parantamista koskevia vaatimuksia. Koleraan aiheuttama yhteiskunnallinen järkytys johtui taudin tuntemattomuudesta sekä sen aiheuttamasta nopeasta kuolemasta. Noin puolet tautiin sairastuneista sai 12–48 tunnin kuluessa surmansa. Vaikka eräät muut taudit tappoivat 1800-luvun kuluessa enemmän eurooppalaisia kuin kolera, kolera ravisteli syvästi yhteiskunnan rakenteita.¹³

Koleralla oli valikoiva luonne. Vaikka

myös parempiosaiset sairastuivat, heidän mahdollisuutensa välttää tartunta ja toipua taudista olivat suuremmat kuin köyhien. Niin yhteiskunnan hyväosaiset kuin köyhälistö havaitsivat koleraan tekevän pahimmat tuhot siellä, missä elinolosuhteet olivat surkeimmat, väestön vastustuskyky heikointa ja kuolleisuus muutenkin suurinta. Tällaisia alueita olivat erityisesti kaupunkien slummikorttelit. Jo vuoden 1831 koleraepidemia johti Englannissa tilastollisiin tutkimuksiin, joiden avulla pyrittiin selvittämään taudin ja köyhyyden välistä yhteyttä.¹⁴

Ensimmäisten koleraepidemioiden aikana 1830-luvulla eri puolilla Eurooppaa väestön keskuuteen levisivät monenlaiset koleraan valikoivuutta selittäneet huhut. Yleisen käsityksen mukaan tauti oli jonkinlainen valtaapitävien kansanvastainen salaliitto. Nämä käsitykset sekä viranomaisten voimatoimet kulkutaudin leviämisen estämiseksi johtivat niin Länsi- kuin Itä-Euroopassakin laajoihin mellakoihin. 1800-luvun lopulla koleramellakoita esiintyi kuitenkin enää vain Venäjällä, missä epidemioiden liikkeelle ajamaa väestöä kuritettiin samoin kuin kapinoivia maaorjia aikaisemmin.¹⁵

10. *Simson* 1983, s. 433; *Zimmermann* 1991, s. 27.

11. Köyhälistön asemaan liittyneistä moralistisista ja fatalistisista asenteista esim. *Chinn* 1995, s. 40; *Rodger* 1987, s. 119; *Simson* 1993, s. 432 ja *Zimmermann* 1991, s. 31.

12. Koleraepidemioiden merkityksen reformiliikkeen vauhdittajana ovat todenneet mm. *Briggs* 1961, s. 85, *Münch* 1993, s. 27, ja *Simson* 1983, s. 430–431. Ks. myös *Roderick E. McGrew*, *Russia and the Cholera 1823–1933* (Madison & Milwaukee 1965), s. 13–14 sekä *Charles E. Rosenberg*, *Cholera in the nineteenth century Europe: a tool for social and economic analysis* (Comparative Studies in Society and History 1965–1966), s. 455.

13. *Briggs* 1961, s. 85; *McGrew* 1965, s. 13. *Rickhard J. Evans*, *Epidemics and Revolutions: Cholera in the 19th century Europe* (Past and Present 1988), s. 126.

14. Englannin tilastollisista kolera tutkimuksista ks. *Chinn* 1995, s. 91. Koleraan selektiivisyydestä ja siihen liittyvistä selityksistä esim. *Evans* 1988, s. 128–129, *McGrew* 1965–1966, s. 6 sekä *Asa Briggs*, *Cholera and Society in the 19th century* (Past and Present 1961), s. 88.

15. Vuonna 1830 Venäjällä alkaneet koleramellakat levisivät seuraavana vuonna Itävalta-Unkariin, Saksaan ja aina Isoon-Britanniaan asti. Englannissa levottomuuksia oli mm. Lontoossa, Liverpoolissa ja Manchesterissa. (*Evans* 1988, s. 131–133.) Vielä 1890-luvun

Kaupunkihygienia – ensimmäinen urbaani reformi

Ensimmäisen Englantiin ulottuneen koleraepidemian jälkeen maassa sai alkunsa puhtaampaa ja terveellisempää kaupunkiympäristöä vaatinut reformiliike. Reformistit osoittivat, miten vesihuollon ja asumisen epäkohdat olivat yhteydessä koleran ohella myös lavantaudin leviämiseen. 1800-luvun puolivälissä sai tukea näkemys kaupunkiympäristön puhtauden ja terveellisyyden samoin kuin asunto-olojen kehittämisen kuulumisesta kaupunkihallinnon tehtäviin. Konkreettisina toimenpiteinä tulisivat olemaan slummien hävittäminen, puhtaan veden järjestäminen kaikille kaupunkilaisille sekä valon ja ilman saanti pimeisiin ja ahtaisiin asuntoihin.¹⁶

Hygienialiike järjestyi ensiksi Englannissa, mistä sen opit levisivät seuraavien vuosikymmenien kuluessa mannermaalle. Saksassa alan järjestöt perustettiin 1860- ja 1870-luvulla. Varsinkin Saksassa kaupunkien vaikutusvaltaiset asukkaat sekä eliitin käsissä ollut paikallishallinto olivat vastaanottavaisia reformiesityksille. Saksasta muodostui itse asiassa kaupunkihygieenisten toimien mallimaa, jota muualla ihailtiin ja jonka toimenpiteitä jäljiteltiin huolimatta siitä, että esimerkiksi työväen asunto-olot olivat Saksan suurimmissa kaupungeissa erityisen huonot.¹⁷

Terveellisempää kaupunkiympäristöä koskeneiden vaatimusten näkyvimpänä tuloksena olivat eurooppalaisissa suurkaupungeissa 1800-luvun jälkipuoliskolla toteutetut vesihuollon uudistukset. Uudistajien tutkimukset olivat osoittaneet vesikysymyksen ratkaisun olevan tärkeimmän väestön terveydentilaa parantavan tekijän. 1900-luvun alkuun mennessä puhtaan veden saanti oli järjestetty vesijohtoverkon välityksellä, jätevedet puolestaan johdettu kaupunkialueelta pois viemärien kautta. Vaikka uudistuksilla oli kielteisiäkin seurauksia jätevesien saastuttaessa vesistöjä, vesihuollon uudistukset tekivät kaupungeista aikaisempia terveellisempiä asuin ympäristöjä kaikille yhteiskuntaluokille. Kaupunkiväestön sairastavuus väheni, kulkutautien leviäminen vaikeutui, ja väestön kuolleisuus kääntyi

Kaksi näkymää Helsingistä: Esplanadikappeli ja työläiskorttelin piha Työmiehenkadulla. Helsingin Kaupunginmuseon kuvakokoelmat.

alun koleraepidemia aiheutti Venäjällä laajoja mella-koita samalla tavoin kuin 60 vuotta aikaisemmin levinnyt epidemia. Ks. *Nancy M. Friedman*, *The Russian Cholera Epidemic, 1892–1893 and Medical Professionalization* (Journal of Social History 1977).

16. *Ladd* 1990, s. 37; *McGrew* 1965, s. 13–14; *Münch* 1993, s. 27–28; *Rodger* 1987, s. 124. Ks. myös *Anne Hardy*, *Water and The Search for Public Health in London in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Medical History 1984), s. 250–251.

17. Hygienialiikkeen järjestäytymisestä Englannissa ks. *Simson* 1983, s. 434, Saksassa *Münch* 1993, s. 30; Saksan asemasta kaupunkireformien esikuvamaana *Ladd* 1990, s. 8–9 ja *Hietala* 1987, s. 24–25.

selvään laskuun.¹⁸

Kaupunkihygienikkojen käsitysten mukaan "sanitäärisen" reformin vaikutukset eivät rajoittuneet kaupunkien terveydellisten olojen paranemiseen. Hygienisten uudistusten katsottiin edelleen johtavan laaja-alaiseen sosiaaliseen reformiin. Kun köyhälistön terveystilanne paransi, myös köyhyys ja siihen liittyneet paheet poistuisivat. Reforminsa avulla hygienialiike uskoi voitavansa integroida työväestön porvarilliseen yhteiskuntaan, jolloin sosiaalinen jännitys vähenisi. Tällä tavoin hygienialiikkeen ohjelma kehittyisi kokonaisvaltaiseksi ratkaisuksi suurkaupungin fyysisen ja sosiaalisen säätelyn ongelmiin.¹⁹

Sosiaalinen kysymys ja asunto-kysymys

Hygienialiikkeen uudistusten tavoitteena oli erityisesti kaupunkiväestön köyhimmän osan aseman parantaminen, jotta köyhälistön taholta tulevat uhat (taudit, rikollisuus, mellakat) saataisiin torjuttua. Kun 1800-luvun viimeisten vuosikymmenien aikana valistunut porvaristo näki kaupunkiyhteisön alimpien sosiaaliryhmien muuttuvan köyhälistöstä yhteiskunnallisena voimana vaikuttavaksi työväestöksi, työväestön elinolohuhteiden parantaminen tuli entistä tarpeellisemmaksi. Saksassa sivistyneistö torjui jo maansa teollistumisen alkuvaiheessa englantilaisen liberalismiin, "manchesterilaisuuden", jonka mukaan yhteiskunnan ei ollut syytä puuttua yksilön asemaan. Saksassa katsottiin, että julkisen vallan tuli toimillaan parantaa heikoimmassa asemassa olevien selviytymismahdollisuuksia. Katederisocialististen näkemysten merkittävimpana konkreetisoitumana oli valtakunnankansleri Bismarckin aloitteesta 1880-luvulla toteutettu sosiaalilainsäädäntö.²⁰

Saksan kaupunkiporvaristo kiinnitti 1890-luvulla aikaisempaa laajempaa huomiota proletariaatin asemaan. Kaupunkien asunto-olot erityisesti työväestöä koskien nousivat nyt esiin tärkeimpänä sosiaalisena ongelmana. Reformistien kirjoitukset saivat niin sivistyneistön kuin vauraan porvariston hyväksymään näkemyksen, jonka mukaan varattomien asunto-olojen parantami-

nen kuului julkisen vallan tehtäväpiiriin. Asuntojen järjestäminen työväestölle oikeutettiin paikallishallinnon puuttumaan siihen saakka vain markkinoiden ohjaamaan rakennustoimintaan. Näkemyksen muuttuminen oli seurausta Saksan yhteiskunnan tilanteesta, sosialismin kannatuksen kasvusta. Monet, kuten historioitsija ja sosiaalipoliitikko Gustaf Schmoller, sanoivat asian suoraan: sosiaaliskysymyksen (keskeisimpänä ongelmana työväen asutuskysymys) nopea ratkaisu oli välttämätöntä sosiaalisen vallankumouksen ja järjestäytyntä yhteiskuntaa uhkaavan romahduksen torjumiseksi.²¹

Saksalaisen porvariston kokema työläisradikalismiin pelko sekä hätä sosiaalidemokratian voimistumisesta ylläpitivät kiinnostusta työväestön asemaan ja elinoloihin. Reformistit katsoivat rakennuskeinottelijat, pankit sekä itsekkäät yksityisomistuksen koskemattomuuden puolustajat tasapainoisen sosiaalisen kehityksen päävihollisiksi. Erityisesti asutuskysymys nousi jatkuvasti esiin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa käydyssä sosiaalipoliittisessa keskustelussa. Asiantuntijat olivat toisaalta huolissaan kurjien asunto-olojen aiheuttamista terveydellisistä riskeistä, toisaalta ahtaan asumisen ja vuokralaisten pidon tuomista moraalista uhista. Taloustieteilijöiden piirissä taas keskusteltiin maanhinnan ja kaupunkien kiinteistömarkkinoiden vaikutuksesta työväestön asumiseen.²²

Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen keskuudessa suhtautuminen asunto-oloja koskevaan porvarilliseen reformismiin oli kaksijakoista samalla tavoin kuin puolueen suhtautuminen paikallispoliittisiin kysymyksiin yleensä. Asutuskysymyksen odotettiin perinteisesti ratkeavan sosialismin myötä. Toisaalta puolueen reformistisen siiven vahvistuessa kiinnostus paikallispolitiikkaan ja -uudistuksiin lisääntyi. Samalla socialististen ja porvarillisten reformistien välille muodostui keskusteluyhteys. Käytännössä socialistien ja porvariston asutouudistusta koskeneiden ehdotusten välillä oli vain aste-eroja. Jopa yhteistyöhön päästiin. Englannista Saksaan tuodussa puutarhakaupunki-liikkeessä sosiaalidemokraatit olivat aktiivisia

vähemmistöosakkaita. Jotkut sosiaalidemokraatit hyväksyivät jopa porvarillisen ideaalin yhdenperheen talosta, jossa oli puutarha.²³

Asiaan kiinnitetystä huomiosta ja eri poliittisten ryhmien näkemysten lähentymisestä huolimatta työväen asutokysymys ja sen myötä koko sosiaalinen kysymys oli ensimmäiseen maailmansotaan tultaessa ratkaisematta niin Saksassa kuin muuallakin Euroopassa. Varsinkin Saksan kaupunkien suuri asumistiheys ja vuokratkasarmit saivat kielteistä huomiota osakseen. Myös Englannissa huomattava osa väestöstä asui 1910-luvun alussa edelleen ahtaissa ja epäterveellisissä asunnoissa vailla vesijohtoa. Itävalta-Unkarin Wienissä asutokurjuus oli vieläkin pahempi kuin Saksan ja Englannin suurkaupungeissa.²⁴ Joihinkin käytännön uudistuksiin oli niin Saksassa kuin muuallakin ryhdytty, mutta reformien mittasuhteet jäivät kovin pieniksi suurkaupunkien asunto-ongelmien rinnalla. Slummien saneeraus johdi yleensä siihen, että työväestö joutui siirtymään ankeasta, mutta tutuksi käyneestä ympäristöstään entistä ahtaampiin oloihin.²⁵ Työväestön asutokurjuus oli Euroopan kaupungeissa yleisille levottomuuksille ja mellakoille herkästi syttyvää polttoainetta.

Esikaupunkiongelma

Vaikka saksalainen kaupunkihallinto ei pystynyt poistamaan tärkeintä sosiaalista ongelmaa, työväestön asutokysymystä, hallinnon saavutukset urbanisoitumisen eri puolien säätelyssä olivat merkittävät. Saksan kaupunkien menestyksekkäs kunnallinen yrittäjätoiminta mm. vesihuollon, kaasuväläytysten, sähköistyksen sekä joukkoliikenteen alalla muodosti esikuvan muille Euroopan kaupungeille. Englannista omaksutun kunnallissosialismin menestyksekkään soveltamisen ohella saksalainen kaupunkihallinto loi oman keksintönsä, modernin kaupunkisuunnittelun, avulla järjestystä suurkaupungin kasvuun. Aluelajennuksia ja katuverkon järjestämistä koskevista toimenpiteistä kehittyi 1890-luvulta alkaen kokonaisvaltainen kaupunkirakentamisen kontrolli. Kehityksen kärjessä oli Frankfurt, jossa paikallishallinto ryhtyi ensimmäisenä itse

huolehtimaan rakentamisen säätelystä. Aikaisemmin tehtävä oli kuulunut osavaltiolle. Lisäksi Frankfurtissa mm. käytettiin raitioteiden linjauksia ohjaamaan ja järkipärisyttämään kaupungin kasvua.²⁶

Saksassa ja muualla Manner-Euroopassa porvaristo halusi säilyttää kaupungin sosiaalis-maantieteellisen rakenteen. Kaupunkien keskustat olivat perinteisesti olleet varakkaiden ja valtaapitävien asuinalueita, köyhät olivat asuneet kaupungin laidoilla. Euroopan mantereella porvaristo piti edelleen myös teollistuvan suurkaupungin keskustaa haluttavana asuinympäristönä eikä ollut innokas englantilaiseen tapaan siirtymään kaupungin ulkopuolisiin esikaupunkeihin. Lyhyt työmatka ja kaupungin tarjoama vilkas sosiaalinen elämä katsottiin houkuttelevammiksi kuin ympärivuotinen huvilasuominen esikaupungissa. Kaupunkirefor-

18. Hardy 1984, s. 264; Simson 1983, s. 430 sekä Gerhard Melinz, Susan Zimmermann, Die aktive Stadt – Kommunale Politik zur Gestaltung städtische Lebensbedingungen in Budapest, Prag und Wien (1867–1914). Teoksessa: Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918). Julk. Gerhard Melinz, Susan Zimmermann (Wien 1996), s. 145. Jokien saastuminen koettiin Saksassa jo 1800-luvun lopulla vaikeaksi ongelmaksi. Esimerkiksi Wupper-jokea paikallinen lehdistö nimitti saastumisen vuoksi Saksan ”Rio Negroksi”. (Münch 1993, s. 104). Ranskassa Pariisin viemäröinti pilasi veden Seinen alajuoksun yhdyskunnilta, ks. Peter McPhee, A Social History of France 1780–1980 (Padstow 1992), s. 206.

19. Ladd 1990, s. 37; Simson 1983, s. 439.

20. Ladd 1990, s. 140, Evans, 1987, s. 79.

21. Ladd 1990, s. 141–142.

22. Sutcliffe 1981, s. 32; Ladd 1990, s. 143. 178. Ladd katsoo yhteiskunnallisten mullistusten pelon vaikuttaneen sosiaalireformismin muodostumiseen enemmän kuin esitykset, joita sosiaalidemokraattinen puolue teki työväen aseman parantamisesta.

23. Ladd 1990, s. 179–181.

24. Laddin mukaan saksalaista kaupunkisuunnittelua arvostaneet ulkomaalaiset ihmettelivät vuosisadan vaihteen molemmiin puolin varsinkin Berliinin kurjia asunto-oloja (1990, s. 139). Tiiviisti rakennetusta ja ahtaasti asutusta Berliinistä muodostui ”maailman suurin vuokratkasarmi”, ks. Sutcliffe 1979, s. 71 ja Zimmermann 1991, s. 25. Lontoossa ahtaasti asuvien määrä laskettiin 780 000 henkilöksi vuonna 1911. Luku oli suurempi kuin Liverpoolin tai Manchesterin asukasmäärä, ks. Rodger 1987, s. 112–113 ja Chinn 1995, s. 153. Wienin asunto-ongelmista ks. Hall 1988, s. 177. 25. Evans 1987, s. 514–515; McPhee 1992, s. 207; Read 1979, s. 55.

26. Hietala 1987, s. 272–274; Ladd 1990, s. 1, 8, 204; Sutcliffe 1979, s. 71; 1981, s. 9.

mit, kuten Ranskassa (Pariisi, Lyon, Marseille) ja Itävalta-Unkarissa (Wien, Budapest) 1800-luvun puolivälin jälkeen toteutetut, tähtäsivät kaupungin keskiosien arvon ja edustavuuden säilyttämiseen. Kun porvaristo pitäisi hallussaan kaupungin keskustaa, se hallitsi koko kaupunkia. Suurkaupunkien, erityisesti pääkaupunkien, säilyminen porvariston ja keskiluokan käsissä turvaisi edelleen koko valtakunnan sosiaalisen vallankumouksen uhalta.²⁷

Englannissa, missä teollistuminen oli käynnistännyt ensimmäisenä kaupungistumisen, porvaristo ei pitänyt välttämättömänä kaupungin keskustassa asumista. Asenteseen vaikutti näkemys, jonka mukaan statuksen vaatima sosiaalinen etäisyys köyhälistöstä edellytti myös maantieteellistä etäisyyttä. Mentaliteetin muutokseen liittyi perhekeskeisyyden korostuminen. Kun vielä varakkaille tarkoitettujen esikaupunkiyhdyskuntien rakentaminen oli havaittu tuottavaksi liiketoiminnan muodoksi, huvilaesikaupunkeja alkoi jo 1700-luvun lopulla muodostua, aluksi Lontoon ympäristöön. Seuraavalla vuosisadalla niin Lontoossa kuin muissakin Englannin suurissa kaupungeissa esikaupunkeihin siirtyi teollisuusyrittäjiä, pankkiireja, kauppiaita sekä muuta varakasta väestöä. Muuttajat toivoivat kaupunki- ja maalaiselämän parhaiden puolien yhdistyvän uusissa yhdyskunnissa.²⁸

Lontoossa esikaupunkiin siirtyminen ei kuitenkaan ollut porvaristolle ainoa vaihtoehto. Toiminnoiltaan ja elinkeinoiltaan monipuolisessa kaupungissa varakkailla oli erilaisia mahdollisuuksia vaatimustensa edellyttämään asumistasoon. Lontoossa porvariston esikaupungit eivät siten johtaneet samanlaiseen kaupungistumisen murrokseen kuin uusissa teollisuuskeskuksissa. Esimerkiksi Manchesterissa kaupungin porvaristosta muutti esikaupunkeihin pelkästään 1830- ja 1840-luvun kuluessa suurempi osa kuin Lontoossa vuosien 1770 ja 1870 välisenä aikana. Manchesterissa näkyi selvimmin englantilaisen teollisuuskaupungin tyypillinen muoto: sisimpänä liikekeskus, seuraavalla vyöhykkeellä tehtaat ja työläisalueet sekä uloimpana varakkaiden esikaupungit.²⁹

Vielä 1800-luvun alkuvuosikymmeninä manchesterilainen porvaristo oli yrittänyt pitää kiinni asemastaan kaupungin keskustassa. Tekstiiliteollisuuden kaupunkiin houkuttelemat työläisjoukot muuttivat kuitenkin keskustan yhä ahtaammaksi ja levottomammaksi kärjistäen samalla porvariston ja työväestön luokkaeroja. Porvaristo koki lakot ja muut levottomuudet uhaksi asemalleen ja pyrki rajoittamaan kanssakäymisen työväestön kanssa vain välttämättömimpään. Valistuneimmat aikalaiset havaitsivat, miten jo ennen porvariston esikaupunkeihin tapahtuvaa pakoa rikkaiden ja köyhien välinen kosketus oli Manchesterissa vähäisempää kuin muissa kaupungeissa.³⁰

Esikaupunkien muodostuminen sai Englannissa uutta puhtia, kun varakkaimman porvariston ohella myös keskiluokka alkoi 1800-luvun puolivälin jälkeen siirtyä kaupunkien ulkopuolelle. Muuton tekivät mahdolliseksi uudet liikennevälineet, rautatiet, hevostiet sekä vuosisadan vaihteessa sähköraitiotiet, joita käyttäen perheenpää saattoi päivittäin liikkua esikaupunkiasunnon ja keskustassa sijaitsevan työpaikan välillä. Nopea ja matkustajalle halpa sähköraitiotie toi esikaupunkiasumisen jo työläistenkin ulottuville. Väljästä ja viihtyisästä esikaupunkiasumisesta näytti 1900-luvun alkuun tultaessa muodostuvan kokonaisvaltainen ratkaisu suurkaupungin asunto-ongelmiin.³¹

Esikaupunkiasuminen saavutti suuren suosion Englannin ohella myös Pohjois-Amerikassa sekä muissa eurooppalaisten asuttamissa Englannin siirtomaissa. Keskiluokkaisia esikaupunkeja alkoi 1800-luvun lopulla syntyä myös Euroopan mantereelle ja Skandinaviaan. Varsinkin kasvavan keskiluokan eräät ryhmät innostuivat huvilakaupunkiasumisesta, tarjosihan se mahdollisuuden nauttia samanaikaisesti luonnonläheisyydestä ja kaupunkimaisen asumisen mukavuuksista (vesi- ja viemärijohdot, raitiotiet, puhelin) sekä eristäytyä työväestön ja rappeutuvan kaupunkiympäristön taholta tulevista uhista.³²

Manner-Euroopassa esikaupunkikysymyksen ratkaisusta muodostui porvaristoa jakava kiistakysymys. Varhaisimmassa vai-

heessa ongelma koski kaupungin rajan taakse muodostuneiden työläisesikaupunkien liittämistä kaupunkiin. Osa porvaristosta vastusti toimenpidettä peläten siitä koituvia taloudellisia rasitteita ja esikaupunkiväestön radikaalisuutta. Enemmistön mielestä alueliitokset olivat kuitenkin välttämättömiä myös työläisalueiden saamiseksi kaupungin kokonaisvaltaisen kehittämisen piiriin. Saksassa esikaupunkiliitokset yleistyivät 1880-luvun jälkipuoliskolta alkaen, ja menettely levisi myös naapurimaihin. Esimerkiksi Itävalta-Unkarin pääkaupunkia Wieniä laajennettiin vuonna 1892 liitoksella, joka yli kolminkertaisti varsinaisen kaupunkialueen.³³

Vaikka työläisalueiden yhdistäminen oli herättänyt erimielisyyksiä, kaupunkien sisällä asuva porvaristo oli yksimielinen välttämättömyydestä liittää keskiluokkaiset huvilaesikaupungit varsinaisen kaupungin yhteyteen. Tällä tavoin myös esikaupunkeihin paennut keskiluokka saataisiin osallistumaan kaupungin kasvun kustannuksiin. Esikaupunkilaiset puolestaan pyrkivät säilyttämään yhdyskuntiansa itsenäisyyden. Parhaiten tämän katsottiin onnistuvan kehittämällä esikaupunkien omaa hallintoa.

Vallan säilyttäminen

Eurooppalaisella kaupunkiporvaristolla oli käytettävissään valtansa turvaamiseen kolme eri keinoa. Rajoitettu äänioikeus päästi päätöksentekijöitä valitsemaan vain pienen varakkaimpien kaupunkilaisten joukon. Poliisilaitos ja armeija olivat puolestaan valmiita järjestyksen ylläpitoon ja tarvittaessa mellakoiden tukahduttamiseen. Kolmanneksi vallankäytön ulkopuolelle jäänyttä työväestöä voitiin yrittää integroida sivistämällä sitä porvarillisiin arvoihin.

Äänioikeusrajoitukset takasivat vallan säilymisen suppean eliitin käsissä. Esimerkiksi Saksassa kaupunginvaltuustot olivat protestanttisen yrittäjäporvariston hallussa myös niissä osissa maata, joissa katoliset olivat enemmistönä. Työväestöllä taas ei 1800-luvulla ollut edustusta Euroopan kaupunkien valtuustoissa. Poikkeuksen muodosti Pariisi, jossa kaikki miespuoliset asukkaat saivat vuonna 1870 äänioikeuden.³⁴

Saksan kaupungeissa kunnallinen äänioikeusjärjestelmä jakoi äänestäjäjoukon (äänestäjäksi pääsy edellytti kunnallisveron maksamista ja yleensä pitkäaikaista asumista kaupungissa) yleensä kolmeen ryhmään, joista jokaisessa oli yhtä paljon veronmaksukykyä ja yhtä paljon ääniä. Ensimmäisen kolmanneksen saattoi käytännössä muodostaa vain muutama suurliikemies. Näin siis jo itsessään suppean äänestäjäkunnan sisälläkin valta keskittyi pienelle joukolle. Esimerkiksi Saksan tärkeimmän osavaltion Preussin kaupungeissa äänien enemmistö oli 10–15 prosenttia äänestäjäkunnasta käsittävällä ryhmällä. Preussiin kuulumattomassa Hampurissa paikallisten suurkauppiaiden eliitti oli turvannut asemansa vieläkin tehokkaammin. Äänioikeutetuista kansalaisista osa oli talonomistajia, jotka siten saattoivat äänestää myös tässä kiintiössä (sen ohella että äänestivät ns. kansalaisten kiintiössä) eli kahteen kertaan ja osa ns. arvohenkilöitä, joilla oli äänioikeus kaikissa kolmessa kiintiössä (kansalaisten, talonomistajien ja arvohenkilöiden). Saksan kaupunkien mallia noudattava rajoitettuun äänioikeuteen perustunut vaalijärjestelmä oli

27. Esiteollisen kaupungin rakenne ks. esim. *Fishman* 1987, s. 6–8. Saksalaisen porvariston halukkuudesta asua kaupunkien keskustoissa ks. *Sutcliffe* 1981, s. 3–4 ja *Dolores L. Augustine*, *Arriving in the Upper Class*. Teoksessa: *The German Bourgeoisie – Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth Century to the Early Twentieth Century*. Toim. David Blackburn and Rickhard J. Evans (London & New York 1991), s. 50. Pariisiin ja Wienin uudelleenrakentamisesta myös *Fishman* 1987, s. 14, 115, *Hall* 1988, s. 176 sekä *Mellinz, Zimmermann* 1996, s. 151. Suurkaupunki ja vallankumouksen uhka, ks. *Lees* 1985, s. 172–173.

28. *Fishman* 1987, s. 9, 13, 32–33; *Read* 1979, s. 59.

29. *Fishman* 1987, s. 73–75.

30. *Fishman* 1987, s. 76–83.

31. *Rodger* 1987, s. 128; *Sutcliffe* 1981, s. 56.

32. *Fishman* 1987, s. 106; *Sutcliffe* 1981, s. 3; *Zimmermann* 1991, s. 61. Tukholman ympäristön huvilakaupungeista ks. *Jobansson* 1987, s. 266–267, Helsingin ks. *Laura Kolbe*, Helsingin pitäjän uudisrakentajat: Maayhtiöt aloittavat toimintansa. Teoksessa: *Helsingin pitäjä – Helsingin 1987 (Vantaa 1986) sekä Laura Kolbe*, *Kulosaari – Unelma paremmasta tulevaisuudesta* (Keuruu 1988), s. 120–130.

33. *Hall* 1988, s. 176; *Ladd* 1990, s. 210–211; *Mellinz, Zimmermann* 1996, s. 148; *Sutcliffe* 1979, s. 75.

34. *Hietala* 1987, s. 55; *Ladd* 1990, s. 23; *Sutcliffe* 1979, s. 17, 75.

1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa laajassa käytössä Euroopan kaupungeissa.³⁵

Yleisen varallisuustason kasvaessa ääni-oikeutettujen ryhmäkin kasvoi. Kun äänestäjäkuntaan kaupunkilaisten kiintiössä pääsi jopa sosialisteja kannattavia työläisiä, ja nämä saivat 1800-luvun lopulta alkaen edustajia valtuustoihin, eräissä Saksan kaupungeissa (mm. Leipzig, Dresden, Hampuri) katsottiin tarpeelliseksi kiristää äänestämiseen oikeuttavia tulorajoja. Hampurissa vuonna 1906 käyttöön otettu uusi järjestelmä teki pienelle vähemmistölle mahdolliseksi valita kaksi kolmasosaa valtuuston jäsenistä. ”Äänioikeuden ryöstö” aiheutti suurta katkeruutta kaupungin työväestössä. Sosiaalidemokraatit julistivat Hampuriin yleislakon, jota seurasivat joukkomielenosoitukset ja väkivaltaiset yhteenotot poliisin kanssa. Äänioikeuden rajoittaminen ei ollut Saksassa kuitenkaan ainoa kehitys-suunta. Eräissä kaupungeissa (mm. München ja Stuttgart) äänioikeus oli jo ennen ensimmäistä maailmansotaa laajennettu yhtäläisesti koko miespuolista väestöä koskevaksi silläkin uhalla, että sosialistit olisivat saaneet enemmistön valtuustoon.³⁶

Hampurin vuoden 1906 ”punainen keskiviikko” oli poikkeus säännöstä, jonka mukaan Läntisen Euroopan kaupungeissa ei enää 1900-luvun alussa ollut näin laajoihin mittoihin paisuneita yhteenottoja. Sen sijaan idempänä Itävalta-Unkarissa ja Venäjällä konflikteja puhkesi edelleenkin. Wienissä väkivaltaisilla yhteenotoilla oli pitkät perinteet. Esimerkiksi vuosina 1884–92 kaupungissa vallitsi levottomuuksien vuoksi poikkeustila. Yhteiskunnan ilmapiiri kiristyi jälleen 1910-luvun alkuvuosina elintarvikkeiden ja vuokrien kallistuesssa. Syyskuussa 1911 sosiaalidemokraatit järjestivät Wienin kaupungintalon edustalla 100 000 osanottajan suurmielenosoituksen hintojen nousua vastaan. Rauhallisena käynnistynyt mielenosoitus muuttui ryöstelyksi ja väkivaltaiseksi yhteenotoksi väkijoukkoja hillitsemään kutsuttujen armeijan valioyksikköjen kanssa. Budapestissä toukokuussa 1912 pidetyn mielenosoituskulkueen väkivaltaisen hajottaminen johti taisteluihin, joissa

kuoli 200 ihmistä. Venäjällä taas väkivaltaisia mellakoita nähtiin erityisesti vuonna 1905 mm. Pietarin ja Varsovan kaduilla.³⁷

Länsi-Euroopan kaupungeissa valistunut porvaristo oli jo 1800-luvun kuluessa havainnut, että yhteiskuntarauhan säilyttäminen oli mahdollista muutenkin kuin lähettämällä poliisi tai armeija köyhälistö- ja työläismassojen kimppeun. Erilaisten sosiaalisten instituutioiden avulla alaluokka voitiin saada omaksumaan porvarillisia arvoja kuten esimerkiksi säännöllinen työnteko, terveelliset elämäntavat, siveellisyys, perhekeskeisyys sekä kulttuuriharrastukset. Koulut, köyhäinhoito, kirkko, kirjastot, yhdistykset ja urheiluseurat olivat esimerkkejä näistä instituutioista, jotka vaihtelevalla menestyksellä pyrkivät proletariaattia sosialistamaan.³⁸

Sosiaalisten laitosten vaikutusta merkittävämpää lienee kuitenkin ollut työväestön ansiotulojen vähittäinen kasvu sekä elintason nousu. Myös työväenliike sosialistisesti kannattajiaan tiettyihin kurinalaisiin käyttäytymismalleihin, jotka lisäsivät liikkeen poliittista voimaa ja merkitsivät porvarilliseen kaupunkiyhteisöön 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa sopivien vaikuttamismuotojen omaksumista köyhälistön aikaisemman protestikulttuurin tilalle. Länsi-Euroopassa (Englanti, Ranska, Saksa, Skandinavia) kaupunkien työväestölle avautui mahdollisuus päästä keskiluokan tapaan osalliseksi taloudellisesta vaurastumisesta sekä poliittisista oikeuksista. Itä-Euroopassa (Itävalta-Unkari, Venäjä) tätä mahdollisuutta ei sen sijaan koettu olevan. Valtiovallan legitimiisyyden heikentyessä työväenluokan ja keskiluokan vastakkainasettelu kaupungeissa lisäsi yhteiskunnallisten konfliktien ja sisällissodan uhkaa.

Euroopan läntiset suurkaupungit onnistuivat itäisiä paremmin kasvunsa säätelyssä. Läntiset kaupungit olivat pioneereja erilaisten urbaanin ympäristön kehittämiseen liittyvien reformien toteuttamisessa; samoin sosiaalisen yhteisön säätelyssä oli siinä määrin edistytty, ettei merkittäviä sosiaaliluokkien välisiä yhteenottoja enää 1900-luvun alussa joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta muodostunut. Työväestö oli saatu integ-

roiduksi yhteisöön antamalla sille mahdollisuus vaurastua. Tosin tapahtunut kehitys lienee vain osittain ollut kaupunkien porvariston tarkoituksenmukaisen toiminnan tulosta.

Euroopan itäiset suurkaupungit olivat läntisiä jäljessä niin ympäristöön kuin yhteisöönkin liittyvien reformien toteuttamisessa. Kasvun jatkuessa voimakkaana itäisen Euroopan kaupungit kokivat ympäristön kurjistumisen ja yhteiskunnallisten ristiriitojen lisääntymisen. Mielenkiintoisen rajatapauksen idän ja lännen välillä muodosti Helsinki, joka 1900-luvun alussa yli sadan tuhannen asukkaan väkiluvullaan sijoittui suurkaupunkiluokituksessa pienimpien suurkaupunkien ryhmään. Vaikka kuuluikin Venäjän valtakuntaan, Helsinki oli ”edistynyt eurooppalainen kaupunki” omaksuessaan ja soveltaessaan länsimaista kaupunkitekniikkaa ja reformeja.³⁹ Toisaalta luokkavastakohtaisuudet olivat Helsingissä jyrkät ja näkyivät esimerkiksi kaupungin alueellisessa rakenteessa.⁴⁰ Lisäksi kaupungin porvaristo epäonnistui alaluokan integroimisessa yhteisöön, minkä seurauksena valta kaupungissa siirtyi vuoden 1917 syksyllä ja 1918 alussa kumouksellisen työväestön käsiin.

35. *Evans* 1987, 48–49; *Ladd* 1990, s. 20–23.

36. *Ladd* 1990, 24–25, 32; *Evans* 1987, s. 547–550. Hampurin vuoden 1906 yhteenotto ei ollut kaupungissa ainoa lajiaan. Myös vuosien 1896–1897 satamalakko oli johtanut väkivaltaisuuksiin poliisin ja kapiinoivien työläisten välillä, ks. *Evans* 1987, s. 511–513.

37. *John* 1996, s. 231–239, 242.

38. *Evans* 1987, s. 104; *Hietala* 1987, s. 322. Hietalan mukaan esimerkiksi kirjastojen tarkoituksena oli saada työväestö pois kadulta siellä rehottavien paheiden piiristä.

39. ”Helsinki – edistynyt eurooppalainen kaupunki” –määrettä on käyttänyt *Marjatta Hietala* teoksessa: *Tietoa, Taitoa, Asiantuntemusta – Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917 1: Innovaatioiden ja kansainvälistymisen vuosikymmenet* (Helsinki 1992), s. 207.

40. *Sven-Erik Åström*, *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors – Studier i stadens inre differentiering 1810–1910* (Helsingfors 1957), s. 283–297.

AINO KATERMAA

AINO KATERMAA, AINA KATERMAA, AINA KATERMAA

Käskystä kaupunki

Hämeenlinnan kaupungin perustaminen 1639

Dosentti Aino Katermaa selvittää Ruotsin valtakunnan päätöksentekoprosessia ja Suomen kenraalikuvernöörin toimintaolosuhteita Hämeenlinnan kaupungin perustamiskysymyksen yhteydessä.

■ Kaupungin perustaminen Hämeen linnan luo vuonna 1639 herättää moninaisia kysymyksiä. Miksi kaupungin varhaisvaiheista on niin vähän lähteitä? Eikö kaupunki todellisuudessa syntyntykään tuolloin?¹ Miksi juuri tämä kaupunkialkio näyttää kuolleen, vaikka samoihin aikoihin perustetut monet muut Ruotsin valtakunnan kaupungit alkoivat kehittyä reippaasti?² Oliko kaupunkiprivilegioiden antaminen virhe? Ja jos oli, kuinka niin älykäs, tarmokas ja yleensä olosuhteet oikein arvioiva henkilö kuin kenraalikuvernööri Per Brahe erehtyi näin näkyvästi? Miksi Hämeenlinnan kaupunki ei alkanut toimia, vaikka se sai varsin edulliset privilegioit?

1. Hämeenlinnan kaupungin varhaisvaiheiden historian on perusteellisimmin kirjoittanut *K. O. Lindeqvist*, *Kaupungin historia Ruotsin vallan aikana. Hämeenlinnan kaupungin historia II* (Hämeenlinna 1926). Hän on käyttänyt lähes kaikki olemassa olevat paikallishistorialliset lähteet – eikä niitä ole paljon! Vrt. s 16–20. Yleistä taustaa Lindeqvist on luonnehtinut hieman *Johdannossaan*, s. 5–8.

2. Ruotsin valtakunnan kaupunkipolitiikan perustulokinta on edelleen *Eli F. Heckscherin* *Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar*. *Historisk Tidskrift* (Sverige) (1923). Laajemmin *Eli F. Heckscher*, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. II:1* (Stockholm 1949). Talouspolitiikan kohdalla perusteos on sekini iäkäs: *C. T. Odbner*, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare* (Stockholm 1865). Uusinta kirjallisuutta edustavat useat mm. professorien *Jerker Rosen*, *Sven Lindkvist*, *Karl-Gustaf Hildebrand* ja fil. tri *Alf Abergin* artikkelit teoksissa *Den Svenska historien 5. Sverige blir en stormakt ja Den Svenska historien 6. Drottning Christina. Vetenskap och kultur blomstrar* (I p. Stockholm 1966–68, uusi p. 1994), mutta *Odbneria* ne eivät ohita tai ylitä.